

Torrealdai eta prentsa: herri ekimena, autonomia, zabaltasuna, nazio ikuspegia

Imanol Murua Uria

*Kazetaria, UPV/EHUko Kazetaritza II Saileko irakaslea
eta Jakin Taldeko kidea*

1 965eko azaroaren lehena. Laster 23 urte beteko dituen gaztea galdezka ari zaio Gerediaga elkarte sortu berriko buruari, Durangoko Santa Maria elizako arkupeetan seguruenik, han egin berri baitute euskal diskoaren eta liburuaren azoka. «Lenengo aldiz ospatu da olako jai bat Euskalerrian», idatziko du kazetariak JAKINEKO orrialdeetan. Elkarrizketatua zein den ez du zehaztu testuan. Azalpena, sarreran: «Ez dau imiñi gura izan bere izenik. Orren ordeez 'Gerediaga'-tar bat lez dedilla ager bera, esan eustan. Alan da be, an egon ginanok ba dakigu nor dan».

Galdegilea ez da, ez ofizioz ez formazioz, kazetari. Filosofiaz eta teologiaz daki gehiago, apaiz frantziskotarra izateko ikasketak bukatzen ari baita Arantzazun. Baina sena du. Galdetzen badaki behintzat: Esango zeinkigu zer dan Gerediaga Alkarte ori, ta ze elburuen atzetik dabillen? Zelan otu jatzuen Azoka egiteko asmo -zoriontsu- ori? Antolatzerakoan, erreztasunik izan zenduen? Ta enbarazorik? Argitaldariak zelan erantzun eutsuen? [Argitaldariekin] Asarrerren bat be izan zenduen ala? Eta jentea? Ze iritxi daukozue publikoaz? Zebatean kalkulatu zendukee 'stand'-etatik igaro zan jente ori? Aurretiaz uste zenduen baiño geiago, ala gitxiago? Ta

zetariko jentea zan? Etorkizunari begira. Euskalerriko beste erriren batzuetan be olako Azokak egitekotan dabiltzala entzun dot. Zer da ortaz? Zenbatetik zenbatera ospatu gure zeunkee Azoka, zuek? Egunak -2 terdi- neiko izan direla uste dozue, edo luzatu egingo zendukeez aurrerantzean? Ze ahaltasun ikusten dozue gaurgero obeagotuteko: garaian? erakus-lekuan? 'stand'-etan? Zergaitik?

Eta bai. Handik aurrerako kazetari guztiek egingo duten galdera ere egin dio:

- Libururik salduena?

Handik 25 urte eta hilabete batera, 1990eko abenduaren 6an, kazetari hura bera zen, Joan Mari Torrealdai, *Euskaldunon Egunkaria*-ren lehen zenbakiko bi zutabegileetako bat. Hamabostean behin idatziko zuen aurrerantzean, beste 11 zutabegilerekin txandaka. 1992ko maiatzera arte izan zen zutabegile. Egunkariaren jaiotzaren berri onaz ari zen lehen zenbaki hartako beste zutabegilea, Martin Ugalde. Torrealdai, haren azpian, gaztetan Leopoldo Zugazari egindako elkarrizketa gogoratuz abiatu zuen zutabea: «Duela 25 urte, Durango-ko Liburu eta Disko Azoka, lehena, ospatu berritan...» (1990).

1990eko abenduan zutabe hura idatzi zuenerako, Torrealdai ibilbide luzea egin zuen hedabideetan. Orduan ezagutu genuen *Egunkaria*-ko lehen erredakzio hartako kazetari gazteok. Gu teletipoekin borrokan ari ginen bitartean, Joxemi Zumalabe, Martin Ugalde eta beste lagun zituela talde diplomatikoaren lehen lerroan zebilen Torrealdai, egunkaria sortu ahal izateko kanpainan aurrena eta egunkariari eusteko batailan gero.

Egunkaria-k zabala, nazionala, independentea, ez instituzionala izan behar zuela genioen, eta Torrealdai-eta gurekin egoteak sinesgarritasuna gehitzen zion gure aldarrikapenari. Bere ibilbidea zena zelako. *Egunkaria*-ren ezaugarri nagusiak berekin zekartzalako, ordura arte praxian bezala diskurtsoan.

Erredakzio hartako kazetari gehienen ibilbidearen abiapuntua zen *Egunkaria*. Leioako kazetaritza fakultateko euskal adarreko lehen belaunaldia ginen. Euskarazko telebistarik

gabeko garaiak ezagutu genituen gaztaroan, baina Euskadi Irratia eta ETB han ziren karrera egiten hasi ginenerako. Euskarazko egunkaririk ez zen eta, prentsa idatzian euskaraz aritu nahi izatera, *Argia* zen erreferentzia. Tokiko aldizkariak ere orduantxe hasi ziren loratzen. Asko zegoen egiteko baina egindakoa ez zen gutxi.

25 urte lehenago, Torrealdai Zugazari azokaz argibide eske joan zitzaionean, euskarazko kazetaritza basamortua zen.

Frankismoan, kultur kazetaritza

Torrealdai 1963an egin zuen bat Jakin Taldearekin, eta urte berean argitaratu zituen bere lehen idazlan sinatuak; ez, ordea, JAKINEN, *Anaitasuna*-n (1963a) eta *Egan*-en (1963b) baizik. Bederatzi urte zeramatzan apaiz ikasketak egiten ordurako; Arantzazura itzuli berria zen Erriberrin filosofia ikas-teko hiru urte egin ondoren, eta jada 21 urte zituela hasi zen Jakin Taldean. Zazpi urte baziren YAKINEK Arantzazuko ikasleen aldizkari gisa lehen zenbakia plazaratu zuela, eta, Torrealdai iritsi zenerako, izena egina zuen garai hartako euskarazko erlijio aldizkarien artean. 1961etik argitaratu ezinik zegoen, ordea, baimen faltan. Horregatik plazaratu zituen bere lehen bi artikulua *Anaitasuna*-n eta *Egan*-en. Hurrengo urtekoak dira JAKINEKO bere lehen testu sinatuak, aldizkaria berriro argitaratzen hasi zirenekoak (1964a eta 1964b).

Lehen artikulua horiek ez ziren kazetaritza lanak, saiakerak baizik, gai sozial, erlijioso eta filosofikoei buruzko gogoeta pertsonalak. Baina berehala agertuko zen berriemailea. Arantzan, apaiz karreraren azken ikasturtean, bere

Torrealdairen lehen artikulua ez ziren kazetaritza lanak, saiakerak baizik, gai sozial, erlijioso eta filosofikoei buruzko gogoeta pertsonalak. Baina berehala agertuko zen berriemailea

testuetako batzuek beste jite bat hartu zuten: Arantzazurako ibilaldiaren kronika egin zien *Anaitasuna*-ko irakurleei, hainbat parte hartzaileen adierazpen eta guzti (1965c); JAKINEkoei, berriz, liburu eta disko azokaren sustatzailearen elkarrizketa (1965b) eta Hego Afrikako apartheid sistemaren ezaugarrien azterketa kritikoa (1965a) eskaini zizkien.

Ez zen noizean behin kolaborazioak izenpetzera mugatzen. JAKINEko zuzendaritza taldeko kide izan zen 1964-1966 urteetan eta *Anaitasuna*-ren ardura zuen taldeko kide ere bai, Imanol Berriatua sortzaileak 1957tik aldizkaria Arantzazuko ikasle bizkaitarren ardurapean utzi zuenez. Urteotan, sarri agertu zen Torrealdairen sinadura bi aldizkariotan: apaizgai gaztearen gai sozialei buruzko gogoeta pertsonalak batzuetan, saiakera filosofikoagoak bestetan eta, *Anaitasuna*-n JAKINEN baino gehiago, testu informatzaileak ere bai aldika, Durangoko Azokaren bigarren edizioaren kronika laburra egiteko (1966c), Hego Afrikako albisteen berri emateko (1966b) edota JAKINEN jaiotzaren hamargarren urteurrenean euskarazko prentsari buruzko bere lehen hausnarketa sinatuak egiteko.

Amar urte. Irakurle, pentseko dozu bearbada, ez dala beste munduko gauzea amar urte bizitera allegetea. Egia. Baiña, ez da ain gixi be euskal kulturazko errebista batentzat, ze, euskal kultur-aldizkari bateri, amar urtetan asko sufritzea toketan jako (diru ta idazle urritasuna ez dira sufrimenturik txikienak, noski). (1966a: 1)

JAKIN Arantzazuko apaizgai frantziskotarren aldizkaria besterik ez zen urte haietan, eta Torrealdai apaizgai horietako bat zen oraindik. Baina ezagun zuen seminarioko mugak estuegiak zitzaizkiela.

Errebista ta talde bat lez JAKIN, osoan, begiraturik, nik JAKIN euskal kulturaren sortzaille ta kreatorre ezpada be, eragille lez, bai, ikusten dot. [...] Asikeratik euki dabe jakinlariak, galdu eziñezko uste ta asmo serio ta amorratu bat: kultura, jakintza, euskeraz egitea. Alde ontatik, jakintzak askatuko gaitun konbizioa. (*Ibid.*: 6)

JAKIN eta *Anaitasuna* ez zeuden bakarrik. Karmeldarren *Karmel* aldizkariak JAKINEN adin bera eta jite antzekoa zituen.

Beste hainbat ikastegi erlijiosotako ikasleek ere sortu zituzten euskarazko agerkariak: pasiotarrek *Laiaketan* (1959), sakramentinoek *Arnas* (1959), agustinoek *Erein* (1960)... Zabalkunde handiagoko euskarazko aldizkaririk bada, baina frankismoaren muga estuen barnean jokatu beharra dute Hego Euskal Herrian argitaratzen direnek: hedabideak dira *Zeruko Argia* (1963tik astekari) edota *Goiz Argi* (1959an sortua), *Anaitasuna* eta JAKIN bezala, baina nekez egiten dute informazio orokorreko kazetaritzarik. Torrealdaik gerora emandakoa da azalpena:

Kultur edo informazio-aldizkari normalizatu bat euskaraz egi-tea ezinezkoa da frankismoan. [...] Baimena lortu nahi baduzu, mugatu egin behar dituzu gaiak eta helburuak. Lortu daitezkeen organu bakarrak eremu mugatukoak dira, espreski gutxiuak: informazio 'lokala', 'erlijiosoa', 'kulturala'. (1995: 10)

JAKINEN Arantzazuko aroa 1967an bukatu zen. Apaizgaien aldizkaria izateari utzi eta hortik aurrera beste zerbait izango zela erabaki zuten jakinlariek. Torrealdaik hartu zuen zuzendaritza, Karlos Santamaria eta Rikardo Arregi laikoak laguntzaile zituela. Trantsizioa 1967an hasi zen, gaien aldetik eta egileen aldetik: Rikardo Arregi, Karlos Santamaria, Txillardegia, Eusebio Erkiaga, Yon Etxaide, Ibon Sarasola, Xabier Kintana, Ramon Sazarbitoria... Itzala zuten euskal kultur-gintzan sinatzaile berriek. 1968ko lehen zenbakian ageri zen Torrealdai lehenengo aldiz zuzendari gisa. Koldo Mitxelena, Jorge Oteiza, Juan San Martin, Piarres Laffite, Aingeru Irigarai..., erreferentziazko sinadura gehiago hurrengo zenbakietan, jakinlarien ohiko sinaduren ondoan. Torrealdairen geroko hitzetan, «jaiotzen ari zen euskalgintza berriaren gidari moduan» aritu zen JAKIN orduan (Zubeldia 2007: 15).

Erredakzioa Arantzazutik aterata, Tolosara eta Donostiara eramane zuten. Aldizkariari beste jite bat eman zioten, Frantziako *Esprit* eredu hartuta. Kultur eta pentsamendu aldizkari irekia zen orain. Arrakastaz burutu zuten birmoldaketa, eta Torrealdaik izan zuen zerikusirik horretan, Joxe Azurmendik esatera behintzat:

Torrealdaik [...] –«salbatu» ezezik– zeharo eraberritu du hedabide hau barrutik hala kanpotik, h. d., aldizkariaren formatoa eta kontzeptua bera modernizatu, Zuzendaritzako ekipoa eta funtzionamendu sistema berria sortu, erredakzio gisako lankide talde batekin hura inguratu eta sendotu, Unibertsitate ezberdinetako estudianteak (Euskal Herritik kanpo) aldizkariaren inguruan bildu, etab., egundoko bultzada, 68-69 nolabait ‘loriazko urte’ garrantzitsu eta ondoriotsuetan. (1997: 86)

Loriazko urte horiek, ordea, ez ziren asko izan, gobernu frankistak 1969ko abuztuan berriro debekatu baitzuen aldizkaria. Hilabete lehenago galdu zuten, gainera, aldizkariaren berrikuntzan pisu berezia izan zuen laguna eta lankidea, Rikardo Arregi. Parentesi luzea zabaldu zen JAKIN aldizkariaren ibilbidean, 1977 arte ezingo baitzuten berriro argitaratu, baina taldea ez zen desegin. Talde izaerari eutsi egin zioten, geografikoki sakabanatu egin ziren arren, eta aldizkariaren ordezkariak monografikoak argitaratu zituzten, *Jakin Sorta* bilduman, Joseba Intxaustiren zuzendaritzapean.

Aldizkariaren garaia

Hedabideetatik urrunxeago ibili zen Torrealdai urte gutxi batzuetan, Okzitaniako Tolosan teologia ikasten (1969-72) eta Parisen soziologia lizentziatura egiten (1972-75). Baina, handik bueltan, bere aro kazetariaren ekin zion, urte batzuk lehenago Jakin Taldeak *Anaitasuna*

Anaitasuna
newsmagazine
formatuan argitaratu zen.
Torrealdaik azaldu zuen
mundu mailako joerari
jarraitu nahi ziotela euskal
aldizkariak «aldaketa
inportante» horrekin

hamabostekariaren ardura hartu baitzuen Joseba Intxaustiren eskutik eta, 1974ko udazkenean, txanda hartu baitzion Torrealdaik hiru urterako.

1974ko azaroaren 15eko zenbakian argitaratu zuen *Anaitasuna*-k zuzendari aldaketaren berria, Franco hiltzeko urtebete falta zenean. Eta hedabideentzat garai berriak zetozela

zioen hurrengo zenbakian Torrealdaik –*Joan Altzibar* goitizenarekin, beste askotan bezala–, Madrilen *Cambio 16* eta beste sortu zirela eta:

Perretxikoak bezala ari dira Madril aldean aldizkariak sortzen. (Guri gehiago kostatzen zaigu hemen). [...] Aldizkari hauen plazaratzeak, zerbaitek krak egin duela adierazten du. Hori gutienez. [...] Aldizkari hauek errealitate aldatzaile ere ba dira, baina batipat horren seinale. Garai bat joan delako seinale. (1974a)

Aldaketa handiak zetozen garaiotan, euskal kazetaritzaren egoeraz ez zen batere baikor: «Euskal kazetagintza, *Anaitasuna*-ren antzera, kinka gaiztoan dago oraindik, eta batez ere egona da». Eta kazetaritza profesionala zuen amets: «Amateurismoa da gure ezaugarririk behinena» (1975a: 1). *Anaitasuna*-k garai berrietara egokitzeko ahalegina egingo zuela iragarri zuen, ordea. «Hildo berri baten atzetik» zebiltzala zioen, «formula egoki eta finkatu baten bila», «kazetagintza bizia» egitea helburu. Eta galdera bidez iradoki zuen zer zetorren: «Euskal 'newsmagazine' bat bilakatuko da *Anaitasuna*?» (*ibid.*: 24). Erantzuna, 1976ko lehenengo zenbakian: bai, *Anaitasuna* newsmagazine formatuan argitaratu zen, *Zeruko Argia* lehenxego bezala. Torrealdaik azaldu zuen mundu mailako joerari jarraitu nahi ziotela euskal aldizkariak «aldaketa inportante» horrekin, *Time* eta *Newsweek* sortu zirenetik «zentzu honetantxe» zihoalako aldizkarien bilakaera (1976c: 24).

Punto y Hora, *Garaia* eta *Berriak* aldizkariak ez ziren oraindik jai, baina bazekiten bazetozela. 1976ko martxoan Euskaltzaindiko batzarrean aurkeztutako txostenean agertu zuen Torrealdaik zetorrenari buruzko kezka:

Giro eta inguru hautan dabilzanentzat ez da inolako segeturirik ba datozela Euskal Herrian bertan hainbeste eta hainbeste aldizkari, astekari erdaraz. Hauzi askoren artean, hizkuntzarena izanen zaigu hurbileko etorkizun honetan aldizkari berri hauekin planteatuko zaiguna. Euskarari zein leku? Zein gai? Zein proportzio? Zein euskara? (1977b: 60-61)

Punto y Hora apirilean jai zen, *Garaia* uztailean eta *Berriak* irailean. Torrealdaik hilabete gutxi batzuk aski izan zituen

eredu horri goitik beherako kritika egiteko. «Nork ez du ikusten erdal prentsa abertzalea bera ere euskal prentsaren kaltetan izan daitekeela?», galdetuko du. Bere ustez, kazetariak, irakurleak eta publizitatea, hirurak kenduko zizkion erdal prentsa abertzale sortu berriak euskarazkoari. Ondorioa: «Euskal prentsa euskaraz dela aitortu, onhartu eta laguntzen ez duen erdal prentsak diglosia finkarazten du. Aldizkarien euskal izenak eta tituluak ez daitezela inoren engainutarako izan» (1976c: 25).

Bitxia da Torrealdairi irakurtzea egunkariarentzat goizegi zela, baina halaxe idatzi zuen garai hartan, *Goiz Argi* aldizkariaren eta Euskerazaleak elkartearen ingurukoek *Erria* egunkaria egiteko proiektua zutela eta. Beharra aldarrikatzen zuen –«Premiazko dugu euskal egunkari bat»–, baina jarraian errezeloak, besteak beste, euskara ereduaz eta nazio ikuspegi-az:

Esaterako, zein euskaratan izango den [jakin nahi nuke]. Ez ahal dute ahantziko, ez probintzia bat, ez lau, baizik eta zazpi probintzia garela! Eta zazpi probintziek Euskal Herria osatzen dutela! Eta zazpi probintzietakook elkar ulertzeko, ba dagoela guztiok lagundu eta bultzatu behar genukeen euskara bat, Euskal Akademiak proposatua: *Euskara Batua!* (1975b)

Leku gehiagotan ere aipatu zuen. Euskaltzaindiko batzarreko hitzaldian, esate batera: «Ditudan datoekin egunkari horren etorkizun periodistikoan ez dut sinesten. Goiz da egunkari batentzako. Zoritxarrez, goiz» (1977b: 61). Alegia, ez zen fio h-rik gabeko egunkaria nahi zuten sustatzailleekin, ez zuen sinesten gai izango zirenik, eta, gainera, ez zuen uste unea iritsi zenik. Askoz aurrerago azaldu zuenez, bere ustez frankismoan euskarazko egunkari bat sortzea «pentsaezina» zen zeuden mugengatik –batetik, zentsura zegoen; bestetik, enpresa sortzeko gobernuaren baimena behar zen–, eta, gainera, *Erria* proiektuarekin, ez zuen uste hortik «egunkari normalizatu bat» etor zitekeenik (Agirre 2015: 12). Torrealdai berak eman zuen azkenean proiektuaren porrotaren berri: «Euskal egunkariak, entzun dugunez, pot egin du, jaio orduko egin ere. [...] Nonbait, haseran uste zen baino diru gehiago behar edo...» (1975c).

Haizeak eraman zituen proiektuak gorabehera, Torrealdairentzat euskara hutsezko aldizkariak ziren lehentasun Franco hil osteko garai hasi berrian:

Astekarien ordua da gurea. Orain arte ezinean, voluntarismoan, eta amateurismoan ibili garen mundu horretantxe, urrats bat gehiago egin behar dugu. [...] Esaterako, *Anaitasuna* eta *Zeruko Argia* informazio jeneral bilakatuko dira, oraingo legearen tolerantziaz baliaturik. [...] Euskal kulturaren leku garrantzizko bat irabazten ari da euskal kazetaritza, egindako kanbioak abiapontu besterik ez dira eta. (1977b: 61-62)

Testuinguru horretan, euskal kazetaritzaren urtea izendatu zuen *Zeruko Argia*-k 1976a, eta Torrealdairen *Anaitasuna*-k bat egin zuen kanpainarekin. Kanpaina ongi aurreratua zegoenean, Torrealdaik zioen «euskal kazetaritzaren hauzia» mahai gainera ateratzea lortu zutela eta «argi eta garbi» utzi zutela euskarazko kazetaritzaren arazoa konpontzeko arlo asko jorratu behar zirela: «Profesionaltasuna, ekonomia, subentzioak, tituluak, hizkuntzaren trebetasuna, demografia linguistikoa, jendearen alfabetatu beharra, etab.». Eta ohar-txoa aldizkari sortu berriei: «Guzti hau, arazoaren planteaketa hau, euskal aldizkariaren meritu da, eta ez erdarazkoena» (1976c: 24). Askoz geroago azaldu zuenez, kanpainak bi helburu izan zituen: euskarazko prentsaren normalizazioa sustatzea eta erdal aldizkariaren sorrerari erantzutea, «hase-re puntua» erakusteko euskal prentsarentzat «xurgatzaile handiak» zirelako (2010: 11).

Unibertsitatearen faltan, euskal hedabideen behatokia *Anaitasuna*-ko Torrealdairen bulegoan egon zen trantsizioko lehen urteetan. Aldizkarian argitaratutako artikuluez gain –Euskal Herriko ez ezik mundu zabaleko hedabideez ere aritu izan zen, hala nola *Libération* (1974b) eta *Le Monde* (1976b) egunkariei buruz–, euskal hedabideei buruzko lan sakonagoak ere egin zituen garai horretan. 1976ko martxoan Euskaltzaindiaren batzarrean irakurritako euskal kazetaritzari buruzko txostena aipatua dago (1977b). Urte bereko otsaileko data darama euskal kazetaritzari buruzko

gaztelaniazko lau orriko eskuizkribuak: *Euskal kazetaritza. El periodismo vasco* (1976a). Hurrengo urtean, *Euskal argitaletxeak eta aldizkariak* txostenaren 126 orrialdeetan (1977a), euskal argitaletxeen eta aldizkarien erradiografia zehatza eta sistematikoa egin zuen. Baliteke euskal aldizkarien ordura arteko azterketa zehatzena izatea. Aurrekoak baino lan laburragoan, 1977ko euskal aldizkarien erradiografia argitaratu zuen Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintzialeko aldizkarian: 'Euskal aldizkariak 1977an' (1978).

JAKINEk aldizkari gisa argitaratzeko baimena berreskuratu zuenean utzi zuen Torrealdai *Anaitasuna*-ko zuzendaritza, 1977an. Beste bost urteko ibilbide gorabeheratsua izan zuen aldizkariak, 1982an desagertu zen arte. Iraun ez izanaren zergatiei buruz hizketan, erreleboan asmatu ez izanaren auto-kritikarekin batera, kulturgintzari interes politikoak gailendu zitzaizkiola argudiatu izan du Torrealdai: «70. hamarkadako azken aldiko zurrumbilo politikoak harrapatu zuen gure *Anaitasuna* ere. [...] Betikoa: politikaren uholdeak eraman zuen ibaian behera panpina bezain arina zen kultur egitura hura» (Esnaola 1999: 82).

Autonomia, zabaltasuna, naziotasuna

Baimena lortu bezain laster aldizkaria berriro argitaratzen hastea erabakia zuten jakinlariak, eta 1977an ekin zioten aldi berriari, Torrealdairen zuzendaritzapean. JAKINEN 25. urteurrenaren zenbaki berezian azalduta dago nola abiatu zuten berriro aldizkaria, zer irizpiderekin eta asmorekin: Torrealdai Frantziako kultur aldizkari garrantzitsuenetako zuzendariekin egon zela haien ereduak lehen eskutik ezagutzeko (*Études, Projet, Esprit* eta beste), «eredu frantseseko kultur aldizkari bat» egin nahi zutelako; galdeketa bat bidali zitzaielako hamalau «euskal kultur laguni» JAKINEk izan behar zuenari buruzko iritziak jasotzeko; erabaki zutela zenbaki bakoitzak gai nagusi bat izango zuela ardatz, ikuspuntu askotatik aztertua izateko; eta, besteak beste, liburuaren eta astekarieren

arteko zerbait egin nahi zutela, aldizkariaren «arintasun eta bizitasunarekin» eta liburuen «seriotasun eta zientzizkotatunarekin» (Jakín 1981b: 114).¹

Talde lana zen, baina Torrealdeai zuten gidari. Hala aitortzen dute Intxaustik –«garbi ikusi genuen Jakín Taldean aldizkari izan berrituaren berezko zuzendaria Joan Mari zela» (2007: 19)– eta Azurmendik «JAKÍN honen eredia [...] berriro Joan Mari Torrealdaik landu zuen» (1997: 99), «Joan Marik aldizkariaren proiektua organo moderno, solido bat bihurtzen jakín du» (*ibid.*: 86)–.

JAKÍNEN aldirik luzeena eta oparoena abiatu zenean, beraz, hamahiru urte joanak ziren Torrealdeai Arantzazuko Jakín Taldean ibiltzen hasi zenetik, eta beste hamahiru urte falta ziren bere ibilbidea markatu-

ko zuen beste proiektu handia, *Euskaldunon Egunkaria*, ibiltzen hasteko. Eta ordura arteko hamahiru urteetan egin eta esan zuenari eta hurrengo hamahiru urteetan JAKÍN berrituan eta berritutik egin eta esango zuenari erreparatzea merezi du hobeto ulertzeko zergatik Torrealdeari beti aldarrikatu eta praktikatu zuenarekin guztiz bateragarriak iruditu zitzaizkion Egunkaria Sortzen-ek egunkari berriarentzat aldarrikatuko zituen oinarriak eta ezaugarriak: euskaltzalea, nazionala, zabala, baterakoia, alderdi politikoekiko independentea, erdal komunikabideekiko independentea, ez-instituzionala baina bai diruz lagundua, profesionala, militantea eta berria.

Torrealdairen diskurtsoan eta praxian kulturaren autonomia obsesioa zen. Alegia, euskalgintzako eta kulturagintzako proiektuek interes politiko jakinetatik aske jokatu behar dute. JAKÍNEN ere askotan azaldu zuten, esate batera 1996ko editorial batean, kulturagintzaz oro har ari zirela:

Torrealdairen diskurtsoan eta praxian kulturaren autonomia obsesioa zen. Alegia, euskalgintzako eta kulturagintzako proiektuek interes politiko jakinetatik aske jokatu behar dute

Euskal kulturak bere autonomia bilatu behar du euskal herrigintzaren barruan, bere eremu propioa eta librea eratuz. [...] Kultura ezin da ulertu mundu politiko edo ekonomikoaren azpiko kategoria soiltzat, etengabe horren menpeko. (Jakín 1996: 12)

Badakite kultura ez dagoela politikatik at, baina, Torrealdairen hitzetan, «alderdietatik aparte behar du» (Peruarena 2020). Filosofia horri jarraiki, JAKÍN lotura politikoetatik aske nahi izan zuten beti. Torrealdairen hitzak: «Guk beti eduki dugu oso garbi [...] ezin ginela talde baten eskuetan erori, joesa batzuetan lotu, ez eta sektakeriaz jokatu» (Elustondo 2006: 14). Talde osoaren jarrera zen, baina ideia horretan aitzindaritzat Torrealdairi aitortu izan diote taldekideek, heriotzaren osteko artikuluan esate baterako: «Beste gauza bat ere erakutsi izan diguk argi: euskalgintzaren eta euskal kulturgintzaren eremuak bere autonomia onean egin behar dituela bidea eta lana. [...] [Jakinen] autonomia eskatu eta zaindu izan duk arduraz» (Intxausti, Azurmendi eta Agirrebaltzategi 2020). JAKÍNEN autonomia horretan sakontzeko bidean azken mugarrira 1990ekoa da: frantziskotarren jabetzakoa izatetik jakinlarien eskuetara pasa zen aldizkaria, legez, eta enpresa propioa sortu zuten horretarako. Gero, egunkariaren aukera iritsi zenean, Torrealdairentzat funtsezko faktorea izango zen autonomiarena: «Oso inportantea zen egunkaria enpresa autonomo gisa planteatzea, euskal kulturaren mundutik etortzea, eta interes politikoetatik apartekoa izatea» (Agirre 2015: 15).

Autonomia horretan oinarrituta saiatu izan da JAKÍN pluraltasunez jokatzeko, errealitatea ikuspegi ezberdinetatik aztertzen, iritzi ugarien eta ezberdinen plataforma izaten. 70etako eta 80etako «Euskal Herri minberan» ere, Jakín Taldeak erabaki zuen «ahal den tonurik hotzera, bareena eta aseptikoena erabiltzea», nahiz eta erabaki hori «iritzi propioa agertzearen kaltetan izan» (Jakín 1981a: 12). Azken buruan, «Jakín Taldearen pentsabidearen oinarrian dagoen funtsezko jarrera eta asmoa» izan da irekitasunez jokatzeko, ikuspegi ugarien plaza izatea (Jakín 1981c: 138). Torrealdaiak berak askotan aldarrikatu zuen: «Ikuspegi aniztasuna

izan da gure ezaugarria, eta irekitasuna» (Elustondo 2006: 14). Plaza izaeratik eta ikuspegi zabal horretatik zetorkion bateratzaile izateko bokazioa ere JAKINI. Horren aitorpena ere bazegoen JAKINEN 1977ko lehen zenbakiko editorialean, berpiztu berria zen aldizkariaren oinarrien azalpenean baitzioen lan-tresna baliagarria eskaini nahi ziola «euskal langintzan dabilen edozeini» (Jakin 1977: 7).

Nazio ikuspegia ere, Euskal Herria osotasunean aintzat hartzea, Torrealdairen eta JAKINEN ezaugarriak izan dira beti. Euskara batuaren aldeko hasierako apustu irmoak ikuspegi hori ere badu oinarrian. Aspaldi ikasia zuen hori Torrealdaik: «Probintzien eta txokokerien gaintik Euskal Herria bere osotasunean ulertzeko modu bat zor diot Arantzazuri. Handik ekarri genuen euskara batua» (Goikoetxea 2016). Euskarazko kazetaritzaren aldeko apustuak ere badu, noski, nazio ikuspegitik: *Punto y Hora*-k ezingo du, hizkuntzagatik, JAKIN bezain nazional izan. Argitaratzen dituen edukietan eta erakartzen dituen sinaduretan ere Euskal Herriaren osotasuna aintzat hartu du beti JAKINEK. Aldarrikatu ere egingo du ikuspegi hori, askotan. 1977ko lehen editorialean, adibidez: «Euskal Herrian errotzen da JAKIN, eta Euskal Herrirako» (Jakin 1977: 7).

Aldizkariaren eta taldearen bereizgarrietako bat izan da gizarte zibiletik jardutea ere, proiektu instituzionala ez izatea baina instituzioekin elkarlana eta babes bilatzea eta, eredu horretan, militantzia eta profesionaltasuna bateragarri egitea. Torrealdai, hain zuzen, oso kritikoa zen, 1980ko hamarkadan autonomia erkidegoen erakundetzea egin zenean, ordura arteko euskalgintzaren lana aintzat hartu eta elkarlan formulak bultzatu beharrean instituzioetan ordezkatzeari bilatu zelako: «Momentu batez bi mundu paralelo suertatzen dira, erakundeetako eta lehendik datorren euskalgintzako», horri «ez zaio aitortzarik egin» eta, gainera, «hustu egiten dira ekipoak» (Agirre 2015: 19-20). Berak eta Jakin Taldeak euskalgintza zibilean gelditzea erabaki zuten. Ez ondoriorik gabe: «Gu desanparo batean bizi izan gara. Instituzioak aurrean izan ditugunean, mesfidantzaz ikusi izan gaituzte beti» (*ibid.*: 21).

Euskal hedabideen behatzaile

Egunkaria-ren lehen ezaugarria, berezkoa zuelako 11 ezau-garrietan aldarrikatu beharrik ere ez zegoena, euskara hutsean egitea zen. Torrealdairen ibilbideek dena esaten dute arlo horretan. Gorago aipatuta daude 1976an sortutako er-

Deia eta Egin sortu zituzten urte berean, bi egunkari horien sorreraren ondorio baikorrak ere azpimarratzen zituen artikulu batean, euskarazko prentsari kalte egin diotela argudiatu zuen

dal aldizkari abertzaleen ereduari egindako kritikak. Hor-tik aurrera ere, ez zion utziko euskara hutsezko hedabideen aldarriari eta azterketari.

Deia eta Egin sortu zituzten urte berean, bi egunkari horien sorreraren ondorio baikorrak ere azpimarratzen zituen artiku-lu batean –«Dinamika berri baten sortzaile» eta «aldakun-tzaren eta giro berriaren alda-rrikatzaile» dira, «Euskal Her-ria bere baitatik aipatzen du-te» eta «euskarari tratamendu egokiagoa eta presentzia gehiago eman diote»–, euskarazko prentsari kalte egin diotela argudiatu zuen:

Euskal aldizkariak krisipera eraman dituztenak *Deia* eta *Egin* egunkariak izan dira. Salakuntza ez baino konstatazio bat da. Idazleak kendu dizkiete. Publizitatea ere bai. Eta denen gainetik, irakurleak. (1978: 4)

Handik hiru urtera, 1980an, JAKINEKO zuzendari gisa bete-betean hartu zuen parte *Gu gara euskal prentsa* kanpai-nan, euskarazko beste aldizkariekin batera. Han eta hemen agertu zen Torrealdai, artikulu eta elkarrizketatan, euskara hutsezko hedabideen lanaren garrantzia azpimarratzen eta bizi zituzten zailtasunez ohartarazten. Artikulu horietako bat *Egin*-en plazaratu zuen. Egunkariaren proiekturik ez zuen oraindik aipatzen, goizegi zen nonbait, baina «prentsa berria» zuen amets:

Azken bost urteotan, Francoren heriotzaren ondoren, periodismoak erdaratik jo du osoki Euskal Herrian. [...] Diru abertzalea eta bestelakoa aldizkari horietara joan da, ez euskarazkoetara. Kazetariak hor ihardun dute, eta ez gurean. [...] Guztion laguntza leialaz prentsa berri baten bila jo behar dugu. [...] Zergatik ez uler oraingo kanpaina hau euskarazko prentsa berri baten aldeko ekintzaren lehen urrats bailitza? (1980)

Anaitasuna-tik bezala, euskal hedabideen bilakaerari adi jarraitu zuen JAKINETik ere. 1977tik aurrera, hamar urtez, *Orain eta Hemen* sailean, gaurkotasuneko hainbat gairi buruzko iruzkinak argitaratu zituen, gehienetan *Joan Alzibar* ezizenarekin, horietako asko hedabideei buruz: Loiola Irratiaren aurkako atentatua dela-eta Gipuzkoako bi herri irratia bat eginda «Euskal Herriko irratia on bat» eratzeko ideia (1977c), euskal aldizkariak Jaurlaritzatik jasotzen dituzten diru-laguntzei buruzko datu zehatzak (1981), ETBren hizkuntza irizpideei buruzko kezka (1982a eta 1984a), *Tribuna Vasca* egunkariari ongi etorria (1982b), *RIEV* aldizkari berrituari buruzko iruzkin kritikoa (1983), *La Voz de Euskadi*-ren estutasunez (1984b) eta *La Tarde de Euskalherria*-ren heriotzaz (1984c) ohar laburrak edota Eusko Jaurlaritzak –Martin Ugaldere eskutik– euskarazko berri agentzia sortzea erabaki izanagatik agertutako poza (1985b). Garai hartako hedabideen arrastoa jarraitu nahi duenarentzat begiratu beharrekoak dira Joan Alzibarren testuak.

1986an euskarazko egunkariak hitz egiteko garaia iritsi zitzaion Torrealdairei. Eusko Jaurlaritzaren ekimenez eta *Egin*-en eta *Deia*-ren enpresek kudeatuta *Hemen* eta *Eguna* egunkari itxurako astekariak plazaratu izanak eman zion aitzakia. Argudio nagusia: euskarazko egunkariaren argitaratzailea(k) gaztelaniazko egunkariak argitaratzen dituzten enpresa(k) izatea «bide itxia» da: «Bietako bat egingo du enpresak: subproduktu edo testimonial bezala mantendu euskarazkoa, edota erdarazkoaren osagarri egin». Eta ondorioa: «Nire eritziz, euskal egunkariak enpresarialki autonomia behar du, garantia osoz plazaratzeko» (1986: 115).

Lau urte falta ziren euskarazko egunkaria sortzeko, eta lau urte joan ziren euskarazko telebista jaio zenetik. Eta Euskal Telebistaren aztertzaile ere bazen ordurako Torrealdai. 1986an ETB2ren sorrera kezkarriaren harira *Punto y Hora*-rako elkarrizketa egin zion kazetariaren hitzetan, «gure artean honetaz gehien dakien laguna» zelako jo zuten harrengana, «joku hau ulertzen lagundu gaitzan» (Ibarra 1986: 30). Izan ere, Torrealdaik ETBri buruzko tesina egin zuen 1982an, eta liburu gisa argitaratu handik hiru urtera. Azterketa hartan, luze eta zabal argudiatzen zuen, EITBk telebista kate bakarra zuen eta hizkuntza irizpideak finkatu gabe zituen garaian, euskara hutsean eta euskara batuan behar zuela euskal telebista publikoak (1985a). Handik lau urtera, artean bigarren kateak zer ekarriko zuen garbi ez zegoenean, Torrealdaik zioen «igarlea» ez zela, baina ezta «itsua» ere:

Badirudi bigarren programa hori, gehienbat, gaztelaniaz izango dela eta, aditzera eman denez, programazio komentzionalekoa dela. Hori horrela baldin bada, kitto, euskarazko telebista eta erdarazkoa ez dira elkar osagarri, lehiakide baizik. Eta denboraldi baten buruan, ETB-2 nagusituko zaio ETB1-eri, eta euskarazkoa testimonial bilakatuko da. (Ibarra 1986: 31)

Iritsi da hamarkadaren bukaera. Gaztelania nagusi zuten adizkariek ez zuten espero zuten arrakastarik izan –*Punto y Hora*-k iraungo du gehien, baina 1990ean itzaliko da–, *Deia*-ren eta *Egin*-en esperientziek erakutsi zuten egunkari elebidunen apustuan euskara galtzaile zela. *Hemen*-ek eta *Eguna*-k ez zuten biderik egin: Eusko Jaurlaritzak esperimientua bukatutzat eman zuen lau urteren buruan, eta diru-laguntzak bukatu zirenean bukatu ziren bata zein bestea, 1990eko irailean. Jaurlaritzak, azkenean, ez zuen euskarazko berri agentziarik sortu eta, horren ordez, Vasco Press agentziari diru-laguntza eman zion teletipo batzuk euskaratuta zabaldu ditzan. Eta, halako batean, Torrealdaik «*Argia*-ren hordagoa» deitu zuena: 1988ko azaroaren 7an, *Egin*-eko *A ze astelehena* sailean, *Argia*-ko kideek idatzita: «*Argiak* egunkaria egingo du». Torrealdaik berak *Eguna* egunkariaren 80. urteurrenaren harira emandako hitzaldi argitaratuan

jasota dago horren berri, euskarazko egunkari berriaren bidean bitzitako testuinguruaren, izandako eztabaiden eta emandako pausoen azterketa zehatzaren barruan (2017: 55).

Lehen lerroan

Hortik aurrerako istorioa ezaguna da. Ez zuen *Argia*-k bakarrik egin, jakina. Baina lehen erabakia eta bultzada *Argia*-tik etorri ziren, Joxemi Zumalabe gidari zela. Torrealdaik ere aitortu izan du hori sarritan. Adibidez, Rikardo Arregi saria eman ziotenean egindako elkarrizketan:

Bera [Joxemi Zumalabe] izan da burua eta motorra. Baina ez bera bakarrik. Berarekin zegoen Argia taldeari zor zaio Egunkaria martxan jartzea. Eta haiekin batera beste batzuei ere, Martin Ugalderi, Joseba Jakari, eta euskalgintzako gizon-emakume asko eta askori, Egunkaria Sortzen-ekoetatik hasi eta herri zein auzoetako euskaltzaleei. (Zubeldia 2007: 22-23)

Aldi berean, Torrealdairen irakurketan, *Argia*-koek garbi ikusi zuten bakarrik ezin zutela, eta hortik etorri zen proiektua «euskalgintzara eta gizartera hedatzea, bide eraginkor bakarra hori dela sinetsita» (Agirre 2015: 15).

Ekimenaren lehen urratsek Madrilen harrapatu zuten Torrealдай, zentsurari buruzko tesirako ikerketan buru-belarri, eta Egunkaria Sortzen-en hirugarren bilerara agertu zen lehengo aldiz, 1990eko urtarrilean, Donostiako Euskal Txokoan. Hilabete lehenago Durangon egindako bileratik zehaztuta zeuden proiektuaren 11 ezaugarriak. Euskalgintzatik sortzen ari zen proiektu batekin egin zuen topo Torrealdaik. Alderdi politikoetatik eta erdal hedabideetatik independentea izango zena. Titularitate pribatua izango zuena baina instituzioekin elkarlana bilatuko zuena. Militantzia eta profesionaltasuna uztartu nahi zituena. Nazio ikuspegiari lehentasuna ematen ziona, Euskal Herri osoa aintzat hartuko zuena.

Ezin zion ezetzik esan. Ez zion ezetzik eman.

Bere lehen bilera hartan bertan antolatu ziren Egunkaria Sortzen-en batzordeak, eta lehen unetik egon zen Torrealдай

Talde Bateragilean, Egunkaria Sortzen-en *gobernu organoan*. Zuzendari izateko hautagai naturala bera zen, horren zurrumurrua zabaldu zela eta zurrumurru horren berri handik eta hemendik iritsi zitzaioela kontatu izan zuen Torrealdaik, eta *Deia*-k 1990eko apirilaren 21ean argitaratu ere egin zuen, Torrealdaik berak jaso zuenez: «*Egunkaria*-ren zuzendaria, berria, Joan Mari Torrealdai izango omen da». Kontseilari ordezkari izatea ere proposatu ziotela kontatu izan du (Agirre 2015: 26). Baina erabakita zuten, bai Jakin Taldeak bai berak, JAKINEKO zuzendari izateari ez uztea eta *Egunkaria*-ren soldatapeko lanik ez hartzea. Talde Bateragileko kide gisa aurrena

Talde Bateragileko kide gisa aurrena eta Administrazio Kontseiluko lehendakariorde karguarekin gero, *Egunkaria*-ren proiektuaren lan diplomatiko eta politikoaren lehen larroan egon zen

eta Administrazio Kontseiluko lehendakariorde karguarekin gero, proiektuaren lan diplomatiko eta politikoaren lehen larroan egon zen geroztik, bereziki Joxemi Zumalabe eta Martin Ugalde aldamenen zituela, Txema Auzmendiren laguntzarekin askotan.

Beste horrenbeste orrialde beharko lirateke Torrealdaik *Egunkaria*-ren alde egin zuen lanari eta izan zuen eraginari merezi duen lekua emateko, eta baita zorigaiztoko itxiera

nola bizi izan zuen eta zer ekarri zion behar bezala azaltzeko ere. 2015ean, *Egunkaria*-ren sorreraren 25. urteurrenaren harira Lorea Agirrek JAKINERako egindako elkarrizketa luzean, zehaztasunez eta sakontasunez azaltzen ditu *Egunkaria*-ren sorrerari eta bilakaerari buruzko gorabeherak, baita itxierari buruzko hainbat gogoeta ere: han kontatzen du nola abiatu zuten *Egunkaria* eta berak zein modutan hartu zuen parte; nola Ajuria Eneko Itunaren garaiko polarizazio politikoaren testuinguruan instituzioetatik kanpo euskararen alde lan egiten zuena errazegi bihurtzen zen «susmagarri eta etiketaturik»;

nola saiatu ziren fronte diplomatikoan aurreiritzi horiei aurre egiten; nola jasan behar izan zituzten instituzioen eta beste hainbat eragile politikoren mesfidantza eta nola leporatu izan zieten Torrealdairi eta Ugalderei «tonto utilena» egiten ari zirela; nola bideratu zituzten ildo editorialari eta informatiboari buruzko eztabaidak –«atentatu bat nola titulatu behar da?»– eta zer garrantzitsua izan zen estilo liburua; nola 160 milioi pezetarekin abiatu zen *Egunkaria* –Jaurlaritzaren proiektuaren aurrekontua 900 milioikoa zen– eta nola, baliabide ekonomiko mugatu horiekin, kezka nagusia irautea zen –«denok genuen bizitza laburra izango zuenaren beldurra»–; nola irautea bera gakoa izan zen –«azkenean, irauin genuelako irabazi genuen»–; nola instituzioen boikotak –diru-laguntzetan bezala publizitate instituzionalaren arloan– itolarrian eduki zuen *Egunkaria* lehen hiru urteetan, eta nola hasi ziren boikot hori gainditzeko Gipuzkoako Foru Aldundiaren lehen diru-laguntzarekin 1992an eta nola lortu zuten, handik bi urtera, Jaurlaritzarekin akordioa egitea eta beste aro bati ekitea; nola «onenean zegoela» itxi zuten.

Elkarrizketaren azken zatian, *Egunkaria*-k euskal kulturari eta euskalgintzari zer ekarri dion galdetu zion elkarrizketagileak. Erantzunean, Durangoko Azokaren lehen edizio hartan Gerediagakoengana galdezka joandako gazte hura ere mintzo da, gaur egungora iristeko 60ko hamarkadako egoeratik abiatu zenetakoa izanik, behinola amestutako «euskal prentsa berria» ikusi ahal izateko basamortuan zeharkaldi ondo luzea egin behar izan dutenetakoa izaki.

Zuentzako ez du asko esan nahiko akaso, baina guretzat normalizazioa hitz gakoa zen. Tristeia da, baina besteak bezalakoa izatea da beti bilatu izan duguna, normalizazioa, homologazioa. Gu oso egoera marjinaletik gentozen, eta normalizazioa nahi genuen, alegia, plaza publikoan duintasun osoarekin egoteko eskubidea, besteen eskubide berdinean eta berekin. Euskararentzat, kazetariontzat eta euskalgintzarentzat. (*Ibid.*: 47)

Bazuen gehiago esateko, badu oraindik esateko. Euskal prentsari buruzko artxiboa osatzeko moduko dokumentazioa

jaso utzi du, Guardia Zibilak agiriak kendu eta nahastu zizkion arren, eta horrekin guztiarekin zer egin daitekeen iradoki ere egin zuen: «Nahi nuen euskarazko prentsaren dokumentazio bat egitea. [...]. Egingo balitz, hor utziko nituzke nire paper guztiak» (Ibargutxi 2016). *Egunkaria*-ren historiari buruzko liburua ere aurreratua zeukan, gaitzak eraman zuenean. Horrexek osatuko du Torrealdairen kronika, euskarazko prentsaren ikertzaile eta protagonista handi horren kontakizuna. 🍷

Oharrak

1. Zenbaki berezi horretan aldizkariaren lehen 25 urteak aztertzen dituzten testuak ez daude sinatuta. Sarreran argitu zuten taldean eginak zirela eta honako hauek zirela egile taldeko kideak: Jose Antonio Aduriz, Paulo Agirrebaltzategi, Joxe Azurmendi, Pello Huizi, Joseba Intxausti, Manolo Pagola eta Joan Mari Torrealdai.

Bibliografia

- Agirre, Lorea (2015): 'Trautea irabaztea denean. Egunkariaren sorrera eta garapena Joan Mari Torrealdairen arabera', *JAKIN* 210, 11-50.
- Azurmendi, Joxe (1997): 'Joan Mari Torrealdai: 25 urte JAKINEN zuzendari', *JAKIN* 102, 85-109.
- Elustondo, Miel A. (2006): 'Joan Mari Torrealdai: «Politikaren munduak gutxiegi ezagutzen du kulturaren mundua»', *Argia* 2.057, 12-17.
- Esnaola, Imanol (1999): 'Joan Mari Torrealdairi elkarrizketa', *Bat. Sozio-linguistika aldizkaria* 31, 77-89.
- Goikoetxea, Garikoitz (2016): 'Joan Mari Torrealdai: «Falta zaigu euskalgintzak elkar hartuta bere egiteko estrategikoan sinestea»', *Berrria*, 2016-03-12.
- Ibargutxi, Felix (2016): 'Joan Mari Torrealdai: «Orain ez naiz kapaz talde batzuk mugitzeko, baina baditut proiektuak»', *El Diario Vasco*, 2016-03-11.

- Ibarra, X. (1986): 'Hauteskunde atarian, Joan Mari Torrealdairekin ETBren bide berriaz', *Punto y Hora de Euskal Herria* 438, 30-32.
- Intxausti, Joseba (2007): 'Gaurko eta biharko lanean', in Jon Unanue (ard.): *Joan Mari Torrealdai. Euskal kazetaritzaren labirintoan*, Andoain, Andoaingo Udala, 18-21.
- Intxausti, Joseba; Azurmendi, Joxe; Agirrebaltzategi, Paulo (2020): 'Joan Mari, ez adiorik!', *Berria*, 2020-08-01.
- Jakin (1977): 'Gure eritziz: JAKIN, hogeitazero geroago', *JAKIN* 1, 5-7.
- (1981a): 'JAKIN, zilarrezko ezteietan', *JAKIN* 21, 7-15.
- (1981b): '1977-81: kultur aldizkaria', *JAKIN* 21, 111-122.
- (1981c): 'Bilakaera ideologikoa', *JAKIN* 21, 125-147.
- (1996): 'Gure iritziz: Joseba Jaka gogoan. Euskal kultur gintzaz zenbait gogoeta', *JAKIN* 93-94, 9-17.
- Peruarena, Mikel (2020): 'Torrealdairen enkarguak', *Berria*, 2020-08-04.
- Petxarroman, Iñaki (2005): 'Joan Mari Torrealdai: «Frankismoa zentsura zen, hau inkisizioa»', *Berria*, 2005-02-20.
- Torrealdai, Joan Mari (1963a): 'Bier egiteko obligaziñua', *Anaitasuna* 106, 8.
- (1963b): 'Larritasuna gaurko literaturan', *Egan* 4-6, 158-161.
- (1964a): 'Katolikoaren egintza politikan', *JAKIN* 16, 55-61.
- (1964b): 'Abarrak', *JAKIN* 17, 90-96.
- (1965a): 'Ego Afrikan 'Apartheid' politika', *JAKIN* 20, 60-74.
- (1965b): 'Euskal liburu ta diskuen lenengo azoka, Durangon', *JAKIN* 20, 34-37.
- (1965c): 'Euskalerriko altara nagusian. Gazteri barria sutan', *Anaitasuna* 127, 9.
- (1966a): 'JAKIN aldizkaria 10-gr urtean', *Anaitasuna* 138, 1 eta 6.
- (1966b): 'Ego-Afrika-ko Hendrik Verwoerd diktadorea il da', *Anaitasuna* 139-140, 9.
- (1966c): 'Euskal Liburu ta Diskoen Bigarren Azoka Durangon', *Anaitasuna* 141, 1.
- (1974a): 'Aldizkari berriak', *Anaitasuna* 287, 2.
- (1974b): 'Liberation, kazetaritza berri bat', *Anaitasuna* 270, 10.
- (1975a): 'Hirurehun', *Anaitasuna* 300-301, 1 eta 24.
- (1975b): 'Egunkari bat euskeraz?', *Anaitasuna* 304, 16.
- (1975c): 'Aldizkari munduan', *Anaitasuna* 307, 8.
- (1976a): *Euskal kazetaritza. El periodismo vasco*. Eskuizkribua.
- (1976b): 'Le Monde hauzitan', *Anaitasuna* 317, 26.
- (1976c): 'Euskal prentsa euskaraz. Aldizkari berriak', *Anaitasuna* 323-324, 24-25.
- (1977a): *Euskal argitaletxeak eta aldizkariak*. Eskuizkribua.
- (1977b): 'Euskal kazetaritza gaur eta bihar', *Euskera* 22, 58-62.

- (1977c): ‘Loiolako irratia berritua: aukera galdu bat?’, *JAKIN* 3, 85-86.
 - (1978): ‘Euskal aldizkariak 1977an’, *Guipúzcoa* 27, 4-5.
 - (1980): ‘Euskarazko prentsa hiltzorian: denok erantzule’, *Egin*, 1980-11-16.
 - (1981): ‘Eusko Jaurlaritza eta euskal aldizkariak’, *JAKIN* 17-18, 152-153.
 - (1982a): ‘ETB euskaraz!’, *JAKIN* 25, 128-129.
 - (1982b): ‘Ongi etorri, Tribuna Vasca’, *JAKIN* 23, 71.
 - (1983): ‘R.I.E.V.en aro berria’, *JAKIN* 29, 125-127.
 - (1984a): ‘ETBren etorkizuna Julio Caro Barojaren eskutik?’, *JAKIN* 31, 87-89.
 - (1984b): ‘La Voz de Euskadi’ kinka larrian’, *JAKIN* 33, 90-91.
 - (1984c): ‘La Tarde de Euskalherria’ hil’, *JAKIN* 33, 98.
 - (1985a): *Euskal telebista eta euskara*, Donostia, Elkar.
 - (1985b): ‘Euskararen berri onak’, *JAKIN* 35, 92-93.
 - (1986): ‘Ohar laburrak euskal prentsa berria dela eta’, *JAKIN* 41, 111-115.
 - (1990): ‘Elizpetik merkatura’, *Euskaldunon Egunkaria*, 1990-12-06.
 - (1995): ‘1956-1976: kazetagitza eta liburu-politika’. EHUko Udako Ikastaroetarako hitzaldia. Eskuizkribua.
 - (2010): ‘*Anaitasuna*. Aldizkariaren historiaren eta edukien azterketaren sarrera’, www.euskaltzaindia.eus (*Azkue Biblioteka eta Artxiboa*).
 - (2017): ‘1937ko Egunaren urteurrena. Egunkariaren aldarria euskal kazetaritzan (1976-1986). Zertzeladak’, *Hermes* 56, 44-55.
- Zubeldia, Leire (2007): ‘Labirintoan ibiltari, nekaezin’, in Jon Unanue (ard.): *Joan Mari Torrealdai. Euskal kazetaritzaren labirintoan*, Andoain, Andoaingo Udala, 10-26.